

İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı

İbrahim ÇAPAK*

Ibn Hazm's Views on Logic

This paper examines İbn Hazm's views on logic. It examines İbn Hazm's views on concept, definition, proposition and its main categories. Ibn Hazm, attaches enormous importance to establishing the proof through syllogism which consists of two propositions or premisses and conclusion. Ibn Hazm investigates simple, component and conditional syllogistic. Also he tackles the method of analogy which is called qiyas in Islamic jurisprudence. This sort of qiyas was rejected by Ibn Hazm.

Key Words: Ibn Hazm, logic, concept, definition, proposition, syllogism, analogy.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, mantık, kavram, tanım, önerme, kıyas, analogi.

İktibas / Citation: İbrahim Çapak, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *Usûl*, 8 (2007/2), 23 - 46.

Giriş

İbn Hazm (994-1064)¹ kelim, fıkıh gibi ilimlerin yanı sıra mantık ilmi üzerinde de durmuş *et-Takrib* adlı eserini bu çerçevede ele almıştır. O, *et-Takrib*'de mantık konularını Aristoteles'in *Organon*'undaki sıraya göre inceler. *Kategoriler*'i "Esmâü'l-Müfred", *Perihermeneias*'ı "Kitabu'l-Ahbar", *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topika ve Sofistik* delileri "Burhan" başlıkları altında ele alır. Daha sonra *Reorik/Hitabet* ve *Poetika/Şiir*'e yer

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık ABD öğretim üyesi (Doç. Dr.), icapak@sakarya.edu.tr

¹ Ebu Muhammed Ali b. Ahmet b. Sa'id b. Hazm künyesi ile bilinen İbn Hazm, 994 yılında Kurtuba'da doğmuş ve 1064 tarihinde Manta Lişam'da (Niebla) vefat etmiştir. Bk. Rescher, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, London 1964, s. 158; Bingöl, Abdulkuddûs, "Endülüs'lü İbn Hazm'ın Mantığına Dil Konuları" *Felsefe Dünyası*, Sayı 8, (1993), s. 22; Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirlik*, Kayseri 1996, s. 9.

verir.² İbn Hazm, mantık ve felsefe ile delil ortaya koymanın âlemin bilinmesi açısından önemli olduğunu vurgular. Ona göre mantık ilminin en önemli faydası gerçekleri benzerlerinden ayırmasıdır.³ İbn Hazm, Aristoteles mantığının İslami ilimler ile nasıl uzlaştığını göstermek için örneklerini fıkıh ve kelimden seçmiş, böylece fıkıh, kelim ve mantık ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu durumun onun, mantık ilmine karşı sergilenen olumsuz tavır nedeniyle mantık ilmini sevdirmek gayesinden kaynaklandığı söylenebilir.⁴

İbn Hazm, İspanya'da zahiriliğin büyük temsilcilerinden biri olmuştur. Bu doktrin çerçevesinde fıkıhla ilgili meselelerde insani ölçütün kullanılmasını savunanlara karşı şiddetli eleştirilerde bulunmuştur. O, *İhkam*, *Fasl*, *Muhalla*, *Nübez*, *İbtal* ve *Telhis* adlı eserlerinde analogiyi (kıyası) savunanların görüşlerini çürüten açıklamalara yer verir. Sadece *İhkam* adlı eserinde analogiyi savunanların görüşlerini çürütme konusuna 448 sayfa ayırmıştır.⁵

Biz bu yazımızda İbn Hazm'ın mantık özellikle de klasik mantık kitaplarında tasavvurat başlığı altında ele alına kavram ve tanım hakkındaki bazı görüşlerine değindikten sonra, yine klasik mantık kitaplarında tasdik başlığı altında ele alınan ve mantık ilminin bel kemiğini oluşturan önerme ve kıyas konuları hakkındaki görüşlerini ele almaya çalışacağız.

1. Kavram, Tanım

İbn Hazm, kavram konusunu açıklamaya seslerden başlar. Ona göre sesler bilinçli ve bilinçsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Bilinçli ses, insanların bir amaca yönelik olarak çıkardığı sestir. Bilinçsiz ses ise insanların dışın-

² İbn Hazm'ın Hitabet ve Şiir'i ayrı incelemesi, Ammonias Saccas'ın Aristoteles'in *Retorik* ve *Poetika* adlı eserlerini sonradan Aristoteles'in mantık eserlerine eklenmesinden kaynaklanabilir. Bk. Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 44.

³ İbn Hazm, "Risaletü'l-Tevfik ala Şari'n-Necat" *Resail* içinde, (tahk. İhsan Reşid Abbas), Mısır, s. 43.

⁴ Bolay, Naci, "İbni Sina Mantığında Modal Önergeler ve Bu Önergelerin İbni Hazm Vasıtasıyla İslam Fıkıhına Uygulanışı" *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri* içinde, Ankara 1983, s. 216.

⁵ Fadıl İ. Abdullah, "İbn Hazm'ın Din Hukukuyla İlgili Meselelerde Kıyası Reddedişyle İlgili Notlar" (çev. İbrahim Aydın) İbn Hazm, *Usûl-i Din* içinde, İstanbul 1991, s. 93.

daki canlıların örneğin kuşların, köpeklerin çıkardığı sestir.⁶ İbn Hazm, bilinçli çıkarılan sesleri bir şahsa ya da birden fazla şahsa delalet eden sesler olmak üzere ikiye ayırmakta, tek şahsa delalet eden seslere “Zeyd”, “Amr”, “Emirü'l-müminin”, “bu at” vs. örneklerini, birden fazla şahsa delalet eden seslere ise “insan”, “renk” kavramlarını örnek vermektedir.⁷ İbn Hazm'ın tek şahsa delalet eden sesler dediği kavramların tekil kavramlara, birden fazla sese delalet eden sesler dediği kavramların ise tümel kavramlara karşılık geldiğini görüyoruz.

İbn Hazm, kavramlarla ilgili olarak müfred/tekil isimler üzerinde de durmaktadır. Ona göre müfred isimler beş kısma ayrılır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Mütevati' isimler: İsim ve tanımında birbirine uygun olan isimlerdir. At ve At veya canlı ve canlı gibi. Bu isimlerden her biri diğerine hem isim hem de tanım olarak uygundur.⁸ Gazâlî, insan teriminin kaplamında bulunan Zeyd, Amr, Halid gibi isimleri mütevati' olarak kabul etmektedir.⁹

Muhtelif/ayrık isimler: İsimlendirmede ve tanımda birbirinden farklı olan isimlerdir. Adam, merkep, gök, yer gibi. Bu tür isimler bir birlerinden tamamen farklıdır.

Eşsesli/müşterek isimler: İsimlendirmede birbirine uyan fakat tanımda birbirlerinden farklı olan isimlerdir: “Neser” ifadesi gibi. Bu ifade hem akbaba, hem atın bazı organları hem de yıldız anlamındadır. Yine “ayn” terimi; terazi, göz, altın ve güneş anlamındadır.

Eşanlamlı/müteradif isimler: Tanımında birbirine uygun olan, fakat isimlendirmede birbirlerinden farklı olan isimlerdir. Örneğin, “hamr” ve “ukar” terimleri “şarap”; “leys” ve “esed” terimleri “aslan” anlamındadır.

Müştak isimler: İsimlendirmede ve tanımda bir birinden farklı olan ancak sıfatlandırmada birbirine uygun olan isimlerdir. Elbisenin beyaz olma-

sı, kuşun beyaz olması gibi. Bunların her birisinin tanımı diğerlerinden farklıdır.¹⁰

İbn Hazm, bilinçli sesin sözcük olmasından hareketle onu zati ve zati olmayan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre zati sözcük, delalet ettiği şeyden ayrılmaz iken, zati olmayan sözcük delalet ettiği şeyden ayrılır. Zati sözcüğü cins, tür ve ayırım olmak üzere üçe ayıran İbn Hazm,, zati olmayan sözcüğü de araz-ı amm (araz) ve araz-ı hass (hassa) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹¹ İbn Hazm, “sözcük” konusunu incelerken biraz önce zikrettiğimiz cins, tür, ayırım özellik/hassa ve ilinti/arazdan oluşan beş tümele kısaca değinir. Ayrıca başka bir yerde de Porphyrios'un *İsagoci*'sinin konularını oluşturan beş tümeli ana başlık halinde ve ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.¹² İbn Hazm, beş tümelin yanı sıra el-Esmaü'l-müfred olarak isimlendirdiği cevher, nicelik, nitelik, görelilik, mekân, zaman, durum, sahip olma/mülk, etki ve edilgiden oluşan kategoriler üzerinde de detaylı bir şekilde durmaktadır.¹³

Beş tümeli göz önünde bulundurarak tanım konusunun son derece önemli olduğunu ifade eden İbn Hazm'a göre bir şeyin tabiatına delalet eden, onu diğerlerinden ayıran şeye “hadd/tanım” denir. Bir şeyi diğer şeylerden ayıran ancak onun tabiatına delalet etmeyen şeye ise “resm/tanıtım” denir.¹⁴ Müellifimize göre bütün hadler resmdir; fakat bütün resmler hadd değildir. Çünkü bütün hadler tanımlananı diğer şeylerden ayırırken, resmler, resm edileni diğerlerinden ayırır. Buna göre bütün hadler resm iken bazı resmler haddir. Çünkü resm hadden daha kapsamlıdır. Hadd, cins ve ayırımdan oluşurken resm, araz ve hassadan oluşur. Hadde cins ve türü göz önünde bulundurarak bir şeyin tabiatını diğer şeylerden ayırmak söz konusudur. İbn Hazm, kendisinden önce bazı âlimlerin haddi, “konunun tabiatına delalet eden onu diğerlerinden ayıran veciz sözdür”, resmi ise “konunun tabiatına delalet etmeden onu diğer

⁶ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib li'l Hadd'il-Mantık ve'l Madhal İleyhi*, (tahk. İhsan Abbas), Beyrut, s. 11-12.

⁷ İbn Hazm, *age.*, s. 13.

⁸ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 36-37.

⁹ Bk. Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 29.

¹⁰ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 36-37. Söz konusu isimler için bk. Çapak, İbrahim, *age.*, s. 28-30.

¹¹ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 14-15.

¹² Bk. *age.*, s. 20-35; Porphyrios, *İsagoge* (çev. Betül Çotuksöken) İstanbul 1986, s. 32 vd.

¹³ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 44 vd; Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar* (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1995, s. 6 vd.

¹⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 17; V. Vasıf Mustafa, İbn Hazm ve Mevkifuhu mine'l-Felsefe ve Mantık ve'l-Ahlak, s. 244-245, Abudabi 2000.

şeylerden ayıran veciz sözdür” şeklinde tanımladıklarını ifade eder. Ona göre hadd, tanımlanan yüklemidir ve resm resmedilen yüklemidir. Çünkü onlardan her biri kendisinde olana sıfattır.¹⁵ Hadd için “İnsan konuşan canlıdır” örneği verilebilir. Bu tanımda “canlı” terimi insanın yakın cinsi, “konuşma” ise insanın yakın ayrımıdır. Resme ise “İnsan gülen ve ağlayan canlıdır” örneği verilebilir. Bu örnekte “canlı”, insanın yakın cinsi iken “gülme ve ağlama” terimleri insanın hassası, yani özelliği konumundadır.¹⁶

İbn Hazm, hadd ve resmi incelerken birçok klasik mantık kitabında gördüğümüz hadd-i tam ve hadd-i nakıs ile resm-i tam ve resm-i nakıs ayrımını yapmaz.¹⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Hazm’a göre bir şeyin tabiatını (mahiyetini) ortaya koymak için bir tanım yapılıyor ise buna hadd (tanım), bir şeyin tabiatını ortaya konmadan bir tanım yapılıyor ise buna da resm (tanıtım) denir.

2. Önerme

İbn Hazm’a göre söz, tekil ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılır. “Adam”, “Zeyd” gibi terimleri tekil söze örnek veren İbn Hazm, “Zeyd emirdir”, “İnsan canlıdır” ifadelerini de bileşik söze örnek vermektedir. Ona göre bileşik söz haber, soru, nida, talep, emir olmak üzere beş kısma ayrılır. Bunlardan dördünde doğruluk ve yanlışlık söz konusu değildir. Yani soru, nida, talep ve emir cümleleri yargı ifade etmediklerinden bunlar için “doğrudur” ya da “yanlıştır” denemez. Bu nedenle mantıkta önemli olan haber yani yargı cümleleridir.¹⁸ Söz tam olmadığı durumlarda önerme meydana gelmez. Nitekim inşai olarak nitelenen emir, dua, nida gibi cümleler önerme değildir.

İbn Hazm’a göre, bir yargı, konu ve yüklemden meydana gelir. Örneğin, “Zeyd sağlıklıdır” ifadesinde yargı iki isimden oluşmuştur: Birincisi, kendisinden haber verilen yani “konu”, ikincisi ise konuyu ayırt eden bir sıfat

konumunda olan “yüklem” dir.¹⁹ Biraz önce de ifade edildiği gibi emir, dua, nida ve soru cümlelerinde söz iki lafızdan oluştuğu halde tam olmayabilir. İbn Hazm’a göre söz, kendisini meydana getiren unsurlar, yani konu ve yüklem bir bağ ile birbirine bağlandığı, doğruluk ve yanlışlık ihtimali söz konusu olduğu zaman tam olur ve böyle bir söze “önerme” denir.²⁰ İbn Hazm, önermeleri yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

2.1. Yüklemli Önermeler

Konu ile yüklem bir bağ ile birbirine bağlanmasıyla meydana gelen önermeye yüklemli önerme denir. “İnsan cevherdir” önermesi gibi.²¹ İbn Hazm, bir konu ve bir yüklemden meydana gelen yüklemli önermelere “isneyniye” (iki bölümlü) adını vermektedir.²² Yüklemli önermenin tanımının yanı sıra nitelikleri üzerinde de duran İbn Hazm’a göre her önerme ya olumlu ya da olumsuzdur. Hem olumlu hem de olumsuz önerme doğru ve yanlış olabilir. Yüklemli önermelerde yüklem ile konu “dır” bağı ile birbirine bağlanıyor ise önerme olumlu, “değildir” bağı ile bir birine bağlanıyor ise önerme olumsuz olur. Olumlu önermelerde konu ile yüklem birbirlerine yaklaştırılırken, olumsuz önermelerde konu ile yüklem olumsuzluk bağı kullanılarak birbirlerinden uzaklaştırılır. “İnsan cevherdir” önermesi olumlu önermeye, “İnsan cevher değildir” önermesi ise olumsuz önermeye örnek verilmektedir. İbn Hazm, bir de “hakiki olumsuz” önerme ifadesi üzerinde durmaktadır. Ona göre hakiki olumsuz, yanlış bir önermeyi olumsuzluk harfiyle inkâr etmektir.²³ “Allah’tan başka ilâh vardır” önermesi yanlış bir önermedir. Böyle yanlış bir önermeyi “Allah’tan başka ilah yoktur” şeklinde inkâr etmek, önermeyi “hakiki olumsuz” hale getirir.²⁴ Bildiğimiz kadarıyla “hakiki olumsuz” önermeler üzerinde ilk önce duran İbn Hazm’dır.

¹⁵ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 18-19; V. Vasıf Mustafa, *age.*, aynı yer.

¹⁶ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 18-19; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 244-245; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 83.

¹⁷ Hadd-i tam, Hadd-i nakıs; Resm-i tam ve Resm-i nakıs için bk. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 47; Emiroğlu İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 83.

¹⁸ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 38; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 257.

¹⁹ İbn Hazm *et-Takrib li’Haddi’l-Mantık*, (Beyrut 1959), 81; Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994, s. 28.

²⁰ İbn Hazm *et-Takrib li’Haddi’l-Mantık*, s. 81-82; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 29.

²¹ İbn Hazm *age.*, aynı yer; Bolay, M. Naci, *age.*, aynı yer.

²² İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 84.

²³ İbn Hazm, *age.*, s. 82.

²⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 82-83.

İbn Hazm, nicelik bakımından önermeleri, tekil (mahsusa), belirsiz (muhteme), tümel, tikel (zevat-ı esvar/niceliği belirli) olmak üzere dörde ayırmaktadır.

Tekil önerme, olumlu veya olumsuz biçimde tek bir şahıstan haber veren önermedir. “Amr canlıdır”, “Zeyd çıkmış değildir” önermeleri gibi.

Belirsiz önerme, konusu tümel olduğu halde, nicelik bildiren lafızlardan yoksun yani niceliği belli olmayan önermedir. Eğer önermenin konusu tümel olmazsa, o zaman önerme tikel önerme gibi işlem görür. “İnsan canlıdır” önermesi belirsiz bir önermedir. Çünkü bu önermenin niceliği belli değildir. Ancak “İnsan canlıdır” önermesi ile “Bütün insanlar canlıdır” önermesi arasında fark yoktur. Çünkü “insan” kavramı tùmeldir.

Tümel önerme, “bütün”, “her”, “hiçbir” gibi tùmellik bildiren ifadelerle kurulan önermelerdir. Mesela, “Bütün insanlar canlıdır” önermesi tùmel olumlu; “Hiçbir insan kişneyen değildir” önermesi ise tùmel olumsuzdur.

Tikel önerme, “bazı”, “bir kısım” gibi ifadelerle kurulan önermedir. Bu tür önermelerde konunun bütünü değil, sadece kaplamının bir kısmı ele alınır. Örneğin, “Bazı insanlar kâtiptir” önermesi tikel olumlu, “Bazı insanlar taş değildir” önermesi ise tikel olumsuz önermedir.²⁵

İbn Hazm, konu veya yüklem, olumlu ve olumsuz oluşlarına göre de önermeleri ayrıma tabi tutmaktadır. Bu ayrımın en önemli önerme çeşidi “ma’dule” olarak isimlendirilen önermelerdir. İbn Hazm’a göre “ma’dule” bir sıfatı olumsuz kılmaktır. Ancak olumsuzluk harfinin konulacağı yerin iyi tespit edilmesi gerekir.²⁶ Yani olumsuzluk harfinin konuyu değil, yüklemi olumsuz kılması gerekir. Mesela, “Zeyd canlıdır” önermesi, “Zeyd canlı olmayandır” şekline sokularak “canlı” sıfatı olumsuz kılınmış olur.²⁷ Eğer olumsuzluk ifadesi konudan önce kullanılırsa “gayri muhassal” önermeler oluşur. Hem konudan hem de yüklemden önce kullanılırsa “gayri muhassal ve mütegayyir” yani belirsiz ve değişen önermeler meydana gelmiş olur. İbn Hazm’a göre mütekaddimun bu tür önermeler üzerinde durmuştur. Mütekaddimundan bazı âlimler olumsuzluk ifadesinin yük-

lemden önce konulmasına “mütegayyir” yani “değişen” önerme demişlerdir ki İbn Hazm bu tür önermelere biraz önce de ifade edildiği gibi “ma’dule” demeyi tercih etmektedir.²⁸ İbn Hazm’a göre, “konusundan önce olumsuzluk harfi bulunmayan her önermeye, niceliği ve niteliği ne olursa olsun “basite” denir.”²⁹

2.2. Şartlı Önermeler

İbn Hazm, şartlı önermeleri bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

2.2.1. Bitişik Şartlı Önermeler: Bitişik şartlı önerme, bir şeyin, diğer bir şeye gerekli bir şekilde yani şart edatıyla bağlanmasıdır. İbn Hazm’a göre bu tür önermeler, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kısma ayrılır. Olumlu bitişik şartlı önermeye “Her ne zaman güneş batarsa gece olur” önermesi; olumsuz bitişik şartlı önermeye de, “Her ne zaman güneş doğmazsa gündüz olmaz” ve “Her ne zaman güneş batarsa gündüz olur değildir” önermeleri örnek verilir. Böylece İbn Hazm, gecenin oluşunu güneşin batması, gündüzün olmasını güneşin doğması şartına bağlamaktadır.³⁰

2.2.2. Ayrık Şartlı Önermeler: İbn Hazm, ayrık şartlı önerme yerine “mukassem fasıl” ifadesini kullanmaktadır. Ona göre bu tür önermeler şüphe ifade eden bir lafızla yapılır. “Âlem ya sonradan yaratılmıştır ya da ezeldir” önermesinde olduğu gibi. İbn Hazm, ayrık şartlı önermenin ikiden çok çeşidinin olduğunu ifade eder, fakat bunların isimlerini zikretmez. Ona göre, hataya düşmekten kaçınmak için bu önerme ve çeşitlerine çok dikkat etmek gerekir.³¹ İbn Hazm, her önermenin olumlu veya olumsuz olabileceğini ifade ettiği halde, ayrık şartlı diğer bir ifadeyle “mukassem fasıl” önermenin sadece olumlusuna örnek vermektedir ki o örnek de “Âlem ya hâdistir veya âlem ezeldir” şeklindedir.³²

²⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 84-85.

²⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 98-99.

²⁷ İbn Hazm, *age.*, s. 98.

²⁸ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 98, bk. Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, s. 59

²⁹ İbn Hazm, *age.*, s. 98; bk. Bolay, M. Naci, *age.*, s. 60.

³⁰ İbn Hazm, *age.*, s. 83; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 37

³¹ İbn Hazm, *age.*, s. 83; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 38

³² İbn Hazm, *age.*, s. 83; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 44.

2.3. Modal Önermeler

İbn Hazm, modalite kelimesinin karşılığı olarak “unsurlar” (anasır) kelimesini kullanır. Ona göre modal önermeler “zorunlu (vacip), mümkün ve imkânsız (mümteni)” olmak üzere üçe ayrılır. İbn Hazm modal önermeleri varlık sıralarına göre şöyle sıralamaktadır; zorunlu, mümkünden öncedir, çünkü o mevcuttur, var olandır. Mümkün, var olma ihtimali de taşıdığı için zorunludan sonra gelir. İmkânsız ise en sonradır, çünkü ortaya çıkması ve var olması mümkün olmayan şeydir.³³

İbn Hazm, modal önermeleri açıklarken dini ilimlerden özellikle de fıkhıtan da örnekler verir. Hatta modal önerme çeşitlerini İslam fıkhında aldığı şekilleriyle açıklamaya çalışır.

İbn Hazm, modal önermeleri şöyle açıklamaktadır:

2.3.1. Zorunlu: Zorunlu; ortaya çıkması zorunlu olan ve ortaya çıkmış bulunandır. Diğer bir ifadeyle, varlığı zorunlu olan şeydir. “Her sabah güneşin doğması” gibi. İslam fıkhında buna “farz ve lâzım” denir. İbn Hazm’a göre zorunlu ikiye ayrılır. Birincisi, oluşundan önce bilinen ve oluşu zorunlu olandır, “Yarın güneşin doğması” gibi. Diğeri ise zorunlu oluşundan önce nasıl olacağı kestirilemeyen durumdur, “Hastanın sağlığına kavuşması ya da ölmesi” gibi.³⁴

2.3.2. Mümkün: Mümkün, bazen meydana gelen, bazen meydana gelmeyen şeydir; “Yarın yağmurun yağması ya da yağmaması” gibi. İslam fıkhında buna “helal ve mubah” denir.³⁵ İbn Hazm’a göre mümkün üçe ayrılır: Birincisi, “yakın mümkün”dür, Ekim ayında bulutların yoğunlaşması durumunda “yağmur yağmasının mümkün olması” gibi. İkincisi, “uzak mümkün”dür, birçok cesur insanın, daha az sayıda korkak insan karşısında bozguna uğraması gibi. Üçüncüsü ise “hakiki mümkün”dür; bunun her iki tarafı eşittir; “duran insanın oturması veya yürümesi” gibi.³⁶

³³ İbn Hazm, *age.*, s. 86-87.

³⁴ İbn Hazm, *age.*, aynı sayfalar.

³⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 86.

³⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 86; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 97; N. Bolay, “İbni Sinâ Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbni Hazm Vasıtasıyla İslâm Fıkhına Uygulanışı”, *Uluslararası İbni Sinâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 213-214.

İmkânın bu kısımları, fıkhıta sırasıyla; “mübah-müstehab”; “mübah-mekruh”; “mübah-müsavi” şeklinde yer alır.³⁷

İbn Hazm’a göre, “mümkün” lafzı bazen olumluluk bazen olumsuzluk bazen de şüphe ifade eder, “Bu hastanın ölmesi mümkündür” önermesi mümkün olumlu, “Bu hastanın kurtulması imkânsız değildir” önermesi mümkün olumsuz, “Bu hasta ya ölür ya da yaşar” önermesi mümkün şüpheliye örnek verilebilir.³⁸

2.3.3. İmkânsız: İmkânsız, “kendisine ulaşılması mümkün olmayan, kendisine götüren hiçbir yol bulunmayan şeydir, “insanın bir tam gün suyun altında kalması veya bir ay hiç yemeden durması” gibi. İslam fıkhında buna “haram ve mahzur” denir.³⁹

2.4. Önermeler Arası İlişkiler

İbn Hazm, önermeler arası ilişkiler bağlamında karşı-olma, çelişme ve döndürme üzerinde de durmaktadır.

Karşı olma: İbn Hazm, karşı-olma konusunda, sadece karşıtla çelişği ele almaktadır. Ona göre konu ve yüklemi aynı olan iki önerme nicelik bakımından bir, fakat nitelik bakımından farklı ise “nakiz-i hâs” (özel karşıt) yani karşıt önerme olarak isimlendirilir.

Bütün insanlar canlıdır,

Hiçbir insan canlı değildir, önermeleri gibi.⁴⁰

Çelişme: Konu ve yüklemi aynı olan iki önerme hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirlerinden farklı iseler bunlara “nakiz-ı âm”, “nefy-i âm” (genel karşıt) yani çelişik önermeler denir.

Bütün insanlar canlıdır,

Bazı insanlar canlı değildir, önermeleri gibi.

³⁷ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 86. Mübah müstehab; işlendiği zaman sevap olan, terk edildiği zaman ise günah olmayan şeydir. “İki rekât nafîle namaz kılmak gibi. Mübah mekruh; işlendiği zaman günah olmayan, fakat işlenmemesi, terk edilmesi sevap olan şeydir. “Yatarak yemek yemek” gibi. Mübah müstevi; işlenmesi de terk edilmesi de sevap ve günah olmayan işlerdir. “Elbisenin istenilen renge boyanması” gibi. Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 86.

³⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 86.

³⁹ İbn Hazm, *age.*, aynı yer.

⁴⁰ İbn Hazm, *age.*, s. 92.

İbn Hazm, iki yönden birden yani hem nicelik hem nitelik bakımından farklı olan iki önermenin, aykırılık bakımından, tek yönden farklı olan iki önermeden çok daha kuvvetli olduğunu ifade eder.⁴¹ Böylece İbn Hazm, çelişğin aykırılık bakımından karşıttan daha kuvvetli olduğunu ifade etmektedir.

Döndürme: Döndürme İbn Hazm'a göre bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktır.⁴² Ona göre, tümel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu (A-I) olur.

Bütün insanlar canlıdır, önermesinin döndürmesi,

Bazı canlılar insandır, önermesi olur.⁴³

Tikel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu (I-I) olur.

Bazı kâfirlerin kanı mubahtır, önermesinin döndürmesi

Bazı kanı mubah olanlar kâfirdir, önermesi olur.

Tümel olumsuz önermenin döndürmesi tümel olumsuz (E-E) olur.

Hiçbir insan taş değildir, önermesinin döndürmesi,

Hiçbir taş insan değildir, önermesi olur.⁴⁴

Tikel olumsuz önermenin döndürmesi (O-Yok) olmaz. Çünkü bu önermenin her zaman onaylanma durumu yoktur. Örneğin, imkânsızı olumsuz kılarak, "Bazı insanlar taş değildir" önermesinin döndürmesi, "Bazı taşlar insan değildir" önermesi olur ve her iki önerme de doğru olur.⁴⁵

İbn Hazm, birçok İslam mantıkçısı gibi önermelerin düz döndürmesi üzerinde dururken ters döndürme üzerinde durmamaktadır. Buna karşılık İbn Hazm, pek de klasik kaynaklarda rastlayamadığımız modal önermelerin düz döndürmesini incelemekte ve örneklerini de fıkhıtan/İslam hukukundan seçmektedir.⁴⁶

3. Kıyas (Burhan)

Kıyas, bütün felsefecilerin hatta fıkıhçıların son derece önemseydiği önemli bir konudur. Çünkü "bilinenlerden hareketle bilinmeyenleri elde etmek" kıyasla mümkündür. Bu nedenle kıyas neredeyse bütün ilimler için vazgeçilmez bir konu olmuştur. İbn Hazm, kıyas konusunu önemseyen önemli İslam âlimlerinden biridir. Ancak İbn Hazm, fıkıhçıların iki şey arasındaki benzerlikten hareketle bir şey hakkındaki hükmü diğeri için geçerli saydıkları kıyası yani analojiyi değil, Aristoteles'in üzerinde durduğu yani "bilinenlerden hareketle bilinmeyenlere vardığımız" kıyası önemser. İbn Hazm, mantıkta kullandığımız kıyası "burhan", analojiyi ise "kıyas" olarak isimlendirir. Ona göre analoji, "herhangi bir şeye, benzeri başka bir hükümle hükmü gerektiren sebepteki benzerliklerinden veya bazı ortak özelliklere sahip olmalarından dolayı hükmedilmesidir."⁴⁷ İbn Hazm'a göre dini konularda hüküm vermek için hiçbir şekilde analoji kullanılamaz. Analoji, geçersizdir ve geçersizliği Allah katında kesindir. Ona göre Allah sütün, -haram kan ve bağırıktan çıktığı halde- helal olduğunu, bir meyveden -içki haram olduğu halde güzel rızık, sıra ve şerbet elde edildiğini haber veriyor. Böylelikle -kıyasta temel olan- benzer iki şey için aynı hükmün geçerliliği geçersiz hale gelmiş olur.⁴⁸ İbn Hazm, analojiyi savunanları ciddi bir şekilde eleştirerek benzerliklerden hareketle bir hükmün ileri sürülme-yeceğini ifade eder ve bu bağlamda bir takım ayet ve hadislerle yer verir.⁴⁹ Ona göre Nahl/78, Bakara/151 ve Araf/33 ayetleri⁵⁰ analojinin geçersiz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. O, ilgili ayetlerin açıklamalarından sonra şu ifadelerle yer vermektedir: "Allah bilmediğimiz ve bize bildirmediği şeyleri söylememizi haram kıldı. Kıyas denen şeyi Allah'ın emretmediğini ve öğretmediğini biliyoruz. Öyleyse o geçersizdir ve dinde onunla hü-

⁴⁷ İbn Hazm, *Usûl-i Din*, (çev. İbrahim Aydın), İstanbul 1991, s. 73.

⁴⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 68-69; bk. A. G. Chejne, "İbn Hazm of Cordova on Logic", *Jads*, 104,1984 New Haven, s. 67.

⁴⁹ Bk. İbn Hazm, *Usûl-i Din*, s. 70-71; *İhkam fi Usûli'l Ahkam*, c. 2, Kahire 1992, s. 504-507; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zahirilik*, s. 118-119.

⁵⁰ Söz konusu ayetlerin meâli şöyledir: "Siz hiçbir şey bilmezken, analarınızın karnından sizi çıkaran O'dur. Siz hiçbir şey bilmezsiniz." (Nahl/78) "Bilmediğinizi size öğreten O'dur." (Bakara/151) "De ki: "Rabbim sadece açık ve gizli fenalıkları, günahı, haksız yere tecavüzü, hakkında hiçbir delil indirmediği şeyi Allah'a ortak koşmanızı, Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır." (Araf/33). Ayrıca İbn Hazm, konu ile ilgili olarak Yusuf/111, Nahl/66-67 ayetlerine de dikkat çekmektedir.

⁴¹ İbn Hazm, *age.*, aynı yer.

⁴² İbn Hazm, *age.*, s. 108; Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığında Önergeler*, s. 115.

⁴³ İbn Hazm, *age.*, s. 109.

⁴⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 110-111

⁴⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 110; Bolay, M. Naci, *age.*, s. 116.

⁴⁶ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 112.

küm verilemez.”⁵¹ Aslında İbn Hazm’ın incelediği ayetlere bakıldığında bir takım zorlamalarla analoginin geçersizliğini ileri sürdüğü görülür.

İbn Hazm, kıyası savunanların benzerlikten hareketle bir şey hakkında hüküm verdiklerini, bu benzerliğin de bütün özelliklerinde geçerli olduklarını ileri sürdüklerini oysa dünya da bütün özelliklerinde benzer olan iki ayrı şeyin bulunmasının mümkün olmadığını ifade eder.⁵² O, kıyasın yani analoginin geçersizliği hakkında sahabenin de icmasının olduğunu, dolayısıyla hiçbir şekilde kıyas ile bir şey hakkında hüküm verilemeyeceğini ileri sürer.⁵³ Biz burada analogiden daha ziyade İbn Hazm’a göre kıyas, şekil ve çeşitleri üzerinde durmak istiyoruz.

Kıyas İbn Hazm’ın ifadesiyle burhan, öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıkça geçerli bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifade ile kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu olarak, bir sonuç çıkarma işlemidir.⁵⁴

İbn Hazm, temelde kıyasları yüklemli (iktirani) ve şartlı olmak üzere ikiye ayırır, şartlı kıyasları da bitişik şartlı ve ayrık şartlı şeklinde ayırma tabi tutar.

3.1. Yüklemli Kıyas

Yüklemli kıyas, sonucu veya çelişigi öncüllerde açık bir şekilde ifade edilmeyen kıyasır.⁵⁵ İbn Hazm’a göre iki önermenin bir araya getirilmesine “karine” adı verilir. İki önermenin bir araya getirilmesi ile zorunlu olarak üçüncü bir önerme meydana gelir. Bu üçüncü önermeye “sonuç (netice)” denir. Ona göre öncüller ve sonuç Yunanca’da “silcismus”, Arapça’da ise “el-camia” olarak isimlendirilir.

Bütün insanlar canlıdır

Bütün canlılar cevherdir

O halde bütün insanlar cevherdir

⁵¹ İbn Hazm, *Usûl-i Din*, s.72.

⁵² İbn Hazm, *age.*, s. 74.

⁵³ İbn Hazm, *age.*, s. 76.

⁵⁴ el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980, s. 203; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 138; Taylan, Necip, *Mantık Tarihi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 122.

⁵⁵ Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003, s. 19.

şeklindeki bir kıyasta ilk iki önerme “öncül (mukaddime)”, bu iki önermeden ortaya çıkan önerme “sonuç”, her üç önermenin bir arada bulunmasına ise “el-caima” yani kıyasın şekli denir.⁵⁶

İbn Hazm, kıyası bilmek için önerme çeşitlerini bilmenin gerekliliğinden dolayı, kıyas şekillerini ele almadan önce “belirli (mahsure)”, “belirsiz (muhteme)”, “tekil (şahsi)” önermeler ve önermelerin döndürülmesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. İbn Hazm’ın önermelerin döndürülmesini “kitabü’l-burhan” başlığı altında kıyas şekillerini incelemekten önce ele alması kıyasın ikinci ve üçüncü şekilden döndürme yoluyla birinci şekilden bir kıyasın elde edilmesi ve döndürülmesine ihtiyaç duyulan öncüllerin doğru bir şekilde döndürülmesinin hedeflenmesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷

İbn Hazm’a göre bir önerme, konu ve yüklem olmak üzere en az iki kavramdan meydana gelir, konu “kendisinden haber verilen”, yüklem ise “haberdir”. İki önermenin bir araya getirilmesi ile “kıyas (burhan)” oluşur. Bu iki önermede de tekrar eden bir lafız yani ortak terim olmalıdır. Ayrıca birinde bulunan bir lafız diğesinde bulunmamalıdır. Örneğin, “Bütün insanlar canlıdır”, “Bütün canlılar cevherdir” önermelerinde “canlı” kavramı her iki önermede de tekrar etmektedir. Bu nedenle “ortak terim” olarak isimlendirilir. Birinci öncül “insan” kavramıyla ikinci öncülden, ikinci öncül de “cevher” kavramıyla birinci öncülden ayrılır.⁵⁸ Çünkü önermenin birinde bulunan bir kavram diğesinde bulunmamaktadır.

İbn Hazm’a göre kıyasın şekillerinde orta terim, birinci öncülden yüklem, ikincisinde konu veya her iki öncülden de yüklem ya da her iki öncülden de konu olur. Büyük terimin kendisinde yer aldığı öncül “büyük öncül”, küçük terimin içinde yer aldığı öncül ise “küçük öncül” olarak isimlendirilir. Örneğin,

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cevherdir

⁵⁶ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 106; bk. A. G. Chejne, *Ibn Hazm*, Chicago 1982, s. 172, “İbn Hazm of Cordova on Logic”, Jads, 104, New Haven 1984, s. 67.

⁵⁷ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 108-112.

⁵⁸ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 108.

öncüllerinde “cevher” terimi büyük terimdir. Çünkü “cevher” terimi hem canlı teriminden hem de insan teriminden daha geneldir. “İnsan” terimi ise cevher teriminden daha dar anlamlı olduğu için küçük terimdir.

İbn Hazm kıyasın şartlarına da değinmektedir. Ona göre iki olumsuz, iki tikel ve iki şahsi önermeden sonuç çıkmaz. Ortak terim kesinlikle sonuçta yer almaz. Sonuç öncülerin ihtiva ettiği anlamdan daha dar anlamlı olmalıdır. Öncüllerden biri belirsiz diğeri niceleyici (surlu) ise sonuç belirsiz, öncüllerden biri tikel ise sonuç tikel, öncüllerden biri tekil (mahsus) ise sonuç tekil, öncüllerden biri olumsuz ise sonuç olumsuz, öncüllerden biri tikel veya tekil, diğeri olumsuz ise sonuç tikel olumsuz veya tekil olumsuz olur.⁵⁹ İbn Hazm, öncülerden birinin tikel veya tekil oluşuna şu örneği vermektedir:

Hiçbir insan taş değildir.

Zeyd insandır.

O halde Zeyd taş değildir.

Aynı şekilde önermelerden biri zorunlu, diğeri mümkün olursa sonuç sadece mümkün olur. Eğer öncüller birbirine eşit ise sonuç da onlar gibi olur. Yani öncüllerin her ikisi de olumlu ise sonuç olumlu, her ikisi zorunlu ise sonuç zorunlu, her ikisi mümkün ise sonuç mümkün her ikisi de belirsiz ise sonuç belirsiz olur. Ancak her iki öncül, tümel ise sonuç bazen tümel bazen de tikel olabilir.

Bazen iki olumsuz öncülden doğru, iki olumlu (sahih) öncülden de yanlış sonuç çıkabilir. Örneğin,

Hiçbir insan taş değildir.

Hiçbir taş merkep değildir

O halde hiçbir insan merkep değildir, kıyasında öncüllerin her ikisi de olumsuz oldukları halde sonuç doğrudur. Ancak bu tür kıyaslar her zaman doğru sonuç vermediği için kendilerine güvenilirmez.

Zeyd beyazdır.

Bazı beyazlar taştır

O halde Zeyd taştır,

⁵⁹ İbn Hazm, *age.*, s. 113-114; bk. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 113-114; Yaren, Tahir, *age.*, s. 22-24.

kıyasında öncüller doğru olduğu halde sonuç yanlıştır.

İki öncülden biri yanlış ise doğru bir sonuç ortaya çıkar. Örneğin,

Bütün insanlar taştır.

Bütün taşlar cevherdir.

O halde bütün insanlar cevherdir.

Bu kıyasın birinci öncülü yanlıştır. Fakat kıyas düzeninden dolayı sonuç doğrudur.

Tekil önerme ile tikel önermenin hükmü aynıdır. Şöyle ki:

Zeyd konuşandır.

Bazı konuşanlar ölüdür.

O halde Zeyd ölüdür.

Bu sonuç doğrudur, fakat iki tikel, iki tekil, tekil ve tikel öncüllere güvenilmez.⁶⁰

Küçük terim, sonuçta daima “konu, yani kendisinden haber verilen” olarak yer alır, büyük terim ise sonuç önermesinde “yüklem, yani haber” olarak bulunur.⁶¹

Yüklemli Kıyasın Şekilleri

İbn Hazm'a göre yüklemli kıyasın üç şekli vardır. Birinci şekil dört, ikinci şekil dört ve üçüncü şekil altı mod ihtiva eder. Bu modlar sürekli doğru sonuç veren ve bütün problemlerle ilgili kullanılabilen modlardır.⁶² İbn Hazm, kıyas şekillerini incelerken her birisinin modlarını örneklerle ortaya koyar. O, kıyas modlarına sadece mantık ve felsefe ile ilgili değil, kelimeler ve fıkıh ile ilgili örnekler de verir.

İkinci ve üçüncü şekiller irca yolu ile birinci şekle döndürüldükleri için birinci şekil mantıkçılar tarafından daha çok önemsenmiş ve mükemmel şekil olarak kabul edilmiştir. Birinci şekilde ortak terim, öncüllerin birinde konu, diğesinde ise yüklem olur yani her iki öncülde de zikredilen terim öncüllerin birinde kendisinden haber verilen ve nitelenen, diğesinde ise

⁶⁰ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 114-115.

⁶¹ İbn Hazm, *age.*, s. 116.

⁶² İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 113-114; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 254; bk. Gazali, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961, s. 147-148.

yüklem ve nitelik şeklinde yer alır. Birinci şeklin büyük önermesi ister olumlu ister olumsuz olsun daima tümeldir, küçük önermesi ise daima olumludur. Bu şeklin dört modu vardır.⁶³ Kıyasın birinci şekline şu örnek verilebilir:

Bütün sarhoş ediciler şaraptır.

Bütün şaraplar haramdır.

O halde bütün sarhoş ediciler haramdır.⁶⁴

Orta terim her iki öncülde de yüklem ise kıyasın ikinci şekli meydana gelir. Bu şeklin iki öncülünden biri olumsuz, büyük önermesi tümel olmalıdır. Birinci şekilde olduğu gibi bu şeklin de dört modu vardır.⁶⁵ Kıyasın bu şekline şu örnek verilebilir:

Bütün insanlar canlıdır.

Hiçbir taş canlı değildir.

O halde hiçbir insan taş değildir.⁶⁶

Orta terim, her iki öncülde de konu ise kıyasın üçüncü şekli meydana gelir. Sonucu ise daima tikeldir. Küçük önerme olumlu olmalıdır. Bu şeklin altı modu vardır.⁶⁷ Kıyasın bu şekline de şu örnek verilebilir:

İffetli bir kadına iftira atan her iftiracı fasıktır.

İffetli bir kadına iftira atan her iftiracıya had uygulanır.

O halde bazı fasıklara had uygulanır.⁶⁸

İbn Hazm'a göre bir kıyas, sonucu tümel olumlu olursa tikel olumlu; tikel olumlu olursa tikel olumlu; tümel olumsuz olursa tümel olumsuz olarak döndürülür. Tikel olumsuz döndürülemez. Eğer tümel, doğru olursa tikel de doğru olur, fakat tikel doğru ise tümel doğru olmayabilir. Kıyasın ikinci ve üçüncü şeklinden olan modlardan doğru sonuç elde etmek için döndürme konusunun iyi bilinmesi gerektiğini aksi halde bir takım yanlışların

⁶³ İbn Hazm, *age.*, s. 116-117; bk. Öner, Necati, *age.*, s. 118-119; Yaren, Tahir, *age.*, s. 26-27. Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 117, 121-122; Çapak, İbrahim, "İbn Hazm Mantığında Kıyas", *Felsefe Dünyası*, 2006/1, sayı 43, s. 113-114.

⁶⁴ İbn Hazm, *age.*, s. 121.

⁶⁵ Bk. Öner, Necati, *age.*, s.119-120; Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 117-119, 122; Çapak, İbrahim, *agm.*, s. 114-116.

⁶⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 117.

⁶⁷ Öner, Necati, *age.*, s. 121; Bu şeklin mod ve örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 120, 121, 122-123; Çapak, İbrahim, *agm.*, s. 116-119; V. Vasıf Mustafa, *age.*, s. 255.

⁶⁸ İbn Hazm, *age.*, s. 122.

yapılabileceğine dikkat çeken İbn Hazm, kıyas şekillerinden sadece doğru sonuç verenlere yer verdiğini zikreder.⁶⁹

3.2 Şartlı Kıyaslar

Bu tür kıyaslar yüklemli kıyaslarda olduğu gibi iki öncülde meydana gelirler. Bu öncüllerden biri bitişik şartlı, diğeri ise yüklemi bir önermedir. Yüklemli önerme, şartlı önermenin mukaddem (ön bileşen) veya talisinin (ard bileşen) ya aynen tekrar edilmesinden veya çelişiginden oluşmaktadır. Eğer yüklemli öncülde, şartlı öncülün mukaddemi aynen tekrar edilmiş ise, tali sonuç olarak çıkacaktır. Eğer yüklemli öncül, şartlı öncülün talisinin çelişigi ise, o zaman da sonuç mukaddemin çelişigi olur. Buna göre şartlı kıyasların iki modu vardır. Çünkü ikinci öncül olarak talinin, aynen alınmasından veya mukaddemin çelişiginin alınmasından sonuç çıkmaz.⁷⁰ Bu tür kıyasların öncüllerinden en az biri şartlı bir önermedir. Doğruluğu veya yanlışlığı bağlantılı olduğu diğer hüküm ile ortaya çıkar. Örneğin, "Zina eden evli, baliğ, akıllı fakat dul olursa kırbaçlanır ve recm edilir" şartlı önermesi iki hükümden meydana gelmektedir. "Zina eden, evli, baliğ, akıllı ve duldur" kısmı birinci hükmü, "o kırbaçlanır ve recm edilir" kısmı ise ikinci hükmü oluşturur. Birinci hüküm "mukaddem" ikinci hüküm ise "tali" olarak isimlendirilir. İbn Hazm, mukaddemi "mualaka", taliyi ise "mualaka bih" olarak isimlendirmektedir, aynı zamanda birincisine "müsebbep", ikincisine "sebeb" de demekte, güneşin doğuşunu gündüzün sebebi; dünyanın ay ile güneşin arasına girmesini ay tutulmasının sebebi olarak göstermektedir.⁷¹

3.2.1. Bitişik Şartlı Kıyaslar

Bitişik şartlı kıyaslar iki öncülde meydana gelir. Birinci öncül iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz şeklidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri

⁶⁹ İbn Hazm, *age.*, s. 123.

⁷⁰ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 125; Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 2003, s. 94, *Kıyasların Yapısı*, s. 47.

⁷¹ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 125-126.

veya çelişigi sonuç olarak ortaya çıkar.⁷² Yani bitişik şartlı kıyasların ilk öncülü bitişik şartlı önermeden oluşur. Bitişik şartlı önermede bir hüküm diğer hükme bir şart ile bağlı olur. Buna göre bir hükmün doğruluğu da yanlışlığı da diğer hükme bağlıdır. Örneğin, “Eğer zina eden evli, baliğ, akıllı ise kırbaçlanır ve recm edilir” önermesi iki hükümden oluşmaktadır. Birinci hüküm “zina eden kişi evli, baliğ ve akıllıdır” ifadesi, ikinci hüküm ise “o kırbaçlanır ve recm edilir” ifadesidir, bu iki hüküm şart edatı ile birbirlerine bağlanmışlardır. Bu hükümlerden birinin gerçekleşmesi diğerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Eğer hükümlerden biri gerçekleşmez ise diğeri de gerçekleşmez. Söz konusu önerme şu şekilde kıyas formuna sokulabilir:

Eğer zina eden evli, baliğ ve akıllı ise kırbaçlanır ve recm edilir (birinci öncül).

Zina eden evli, baliğ ve akıllıdır (ikinci öncül).

O halde zina eden kırbaçlanır ve recm edilir (sonuç).

Şartlı önermenin mukaddem ve talisi birlikte olumsuz, birlikte olumlu veya biri olumlu diğeri olumsuz olabilir.⁷³

Bitişik şartlı kıyaslarda tali istisna edildiğinde zorunlu olarak mukaddem de istisna edilmiş olur.

Eğer Zeyd doktor ise âlimdir

Fakat Zeyd âlim değildir

O halde Zeyd doktor değildir, gibi

Görüldüğü üzere Zeyd'in doktorluğu âlim olmasına bağlı ise ve Zeyd'in âlim olmadığı kabul ediliyorsa onun doktor olmadığı da kabul edilmek durumunda kalınır. Bu kıyasta mukaddem doğru kabul edilirse zorunlu olarak tali de doğru kabul edilmiş olur. Şöyle ki:

Eğer Zeyd doktor ise âlimdir

Zeyd doktordur.

O halde Zeyd âlimdir.

Bu tür kıyaslar da taliyi olduğu gibi ve mukaddemin çelişigini kabul etmek sonuç meydana getirmez. Yani Zeyd'in doktor olmaması âlim olmadığı

ğına delalet etmediği gibi Zeyd'in âlim olması da onun doktor olduğuna delalet etmez.⁷⁴

3.2.2. Ayrık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslara ayrık şartlı kıyaslar denir. Bu kıyasların birinci önermesi “veya”, “ya..., ya da” bağlaçları ile kurulur. Ayrık şartlı kıyaslarda birinci öncülde yer alan önermelerden biri istisna edilerek sonuca varılır. Buna göre mukaddemi onaylama ve reddetme, taliyi onaylama ve reddetme olmak üzere dört mod karşımıza çıkar. Ayrık şartlı kıyaslarda her bir kısım diğerlerinden farklı ve birbirine zıt olur. Birinci öncülde iki veya daha fazla önermenin olması mümkündür. Örneğin, “Âlem ya hadistir ya da ezeldir”, “Bu şey ya haramdır ya da haram değildir”, “Bu şey ya vaciptir ya da vacip değildir” önermeleri iki hükümden, “Bu şey ya vacip, ya eşit derecede mubah, ya müstehab mubah ya mekruh mubah ya da haramdır”, “Âlem ya kendi kendini var etmiştir ya kendisinin dışındaki şeyler onu var etmiştir ya da bir yaratıcının emri ile var olmuştur” önermeleri ise ikiden fazla hükümden oluşmaktadır.

Eğer birinci öncüldeki hükümler eksik ise, bu eksiklik ya cehaletten ya unutkanlıktan ya da kasıtlı davranmaktan kaynaklanır. Bu durumda ayrık şartlı önermenin kısımları tam olarak zikredilmemiş olur. Örneğin, “Hava ya sıcaktır veya soğuktur” dendiğinde havanın ılıman (mu'tedil) olabileceği göz önünde bulundurulmadığında taksim tam olmaz.⁷⁵ Yine “Zeyd ya oturuyor ya da bir yere dayanmaktadır” dendiğinde önermenin kısımları tam olmaz. Çünkü Zeyd'in yürümesi de ayakta olması da mümkündür. Ayrık şartlı önermede zikredilmesi gereken bütün kısımlar zikredilmediğinde kesin bir sonuca varılamaz. Kesin bir sonuca varmak için önermenin bütün kısımlarının zikredilmesi gerekir. Şöyle ki:

Âlem ya ezeldir ya da hadistir.

Fakat âlem hadistir.

O halde âlem ezeli değildir.

⁷² Emiroğlu, İbrahim, *age.*, s. 168; Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s.172.

⁷³ Bk. İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 125–126; Çapak, İbrahim, *age.*, s. 120.

⁷⁴ Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 127-128; Çapak, İbrahim, *age.*, s. 173-174.

⁷⁵ İbn Hazm, *age.*, s. 129,131; bk. Emiroğlu, İbrahim, *age.*, s. 170-171.

Şartlı önermenin kısımlarından biri olumsuzlanıp ispatlandığında zorunlu olarak diğer kısım doğru olur. Örneğin,

Âlem ya ezelidir ya hadistir.

Âlem ezeli değildir.

O halde âlem hadistir.

Şartlı önermenin kısımları ikiden fazla olduğunda onlardan biri doğrulandığında, onun diğerlerine muhalif olduğu ortaya çıkar. Eğer bütün kısımlar olumsuzlanır sadece biri olumsuzlanmaz ise olumsuzlanmayan hakkında kesin bir kanaat oluşur. Örneğin,

Bu tat, ya lezzetsiz ya kötü ya tatlı ya acı ya ekşi ya tuzlu ya da bozuktur.

Fakat acıdır.

O halde lezzetsiz, kötü, tatlı, ekşi, tuzlu, bozuk değildir.

Bu durumda geri kalan bütün kısımlar olumsuzlanır yani ikinci öncül olarak “lezzetsiz, kötü, tatlı, ekşi, tuzlu ve bozuk değildir” dendiğinde acı olduğu ortaya çıkar. Yine, “Bu sayı diğer sayıya ya eşit, ya ondan küçük ya da ondan büyüktür” önermesinde kısımlardan biri onaylandığında diğer ikisi onaylanmamış olur. Yani

Bu sayı diğer sayıya ya eşit ya ondan küçük ya da ondan büyüktür.

Bu sayı diğerine eşittir.

O halde bu sayı diğer sayıdan küçük veya büyük değildir.

Bu sayı diğerinden küçük veya büyük değildir

O halde bu sayı diğer sayıya eşittir.

Eğer

Bu sayı diğer sayıya ya eşit ya ondan küçük ya da ondan büyüktür

Bu sayı diğerine eşit değildir denirse şüpheli bir sonuç ortaya çıkar. Çünkü bu durumda sayının diğer sayıdan küçük de büyük de olması mümkündür.⁷⁶

Sonuç

İbn Hazm, *et-Takrib* adlı eserinde mantık konularını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. O, söz konusu eserde mantık konularını ele alırken Aristoteles'in takip ettiği sıralamayı takip etmektedir. Yani *Kategoriler*'i “Esmâü'l-

Müfred”, *Perihermeneias*'i “Kitabu'l-Ahbar”, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topika ve Sofistik* delileri “Burhan”, *Retoriği* “Belağat” *Poetika*'yı ise “Şiir” başlıkları altında ele almaktadır. Bu durum onun mantık konusunda Aristoteles'i takip ettiğini göstermektedir. İbn Hazm mantığın temel konularının hepsi üzerinde durmaktadır. Temel kavram çeşitlerinin yanı sıra onların niceliklerini de söz konusu etmektedir. Tanım konusunu ele alan İbn Hazm, tanımı sadece hadd ve rems olarak ikiye ayırmakta haddi-tam ve hadd-i nakıs; resm-i tam ve resm-i nakıs ayrımlarına gitmemektedir. Önermeler konusunda önermenin hüküm ifade eden cümlelerden oluştuğuna yer veren İbn Hazm, Aristoteles'in üzerinde durmadığı ancak ilk defa Stoacı mantıkçıların ortaya koyduğunu bildiğimiz bitişik ve ayrık şartlı önermeler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. İbn Hazm, önermeleri işlerken ma'dule ve hakiki olumsuz gibi bazı önerme çeşitlerine de dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Hazm önermelerin karşıtlığı, çelişikliği ve döndürmesi üzerinde durmakta, modal önermelerin döndürmesini örneklerle açıklamaktadır. İbn Hazm'ın modal önermelerin döndürmesini incelemesi dikkat çekicidir. Çünkü birçok mantıkçının modal önermelerin döndürmesi konusunu ele almadığını görmekteyiz.

İbn Hazm, Aristoteles mantığını olduğu gibi kabul etmez. Çünkü o, Aristoteles'in ele almadığı bitişik şartlı ve ayrık şartlı kıyaslar üzerinde de durur, hem yüklemli kıyas ve modlarına hem de bitişik şartlı ve ayrık şartlı kıyaslara dini ilimlerden örnekler verir. İbn Hazm, Aristoteles'in kullandığı anlamdaki kıyasa “burhan” der. Kıyas kavramını ise genellikle analogi kavramının yerine kullanır. O, İslami ilimlerde analogi ile hüküm verilmesine ciddi bir şekilde karşı çıkar ve kesinlikle iki şey arasındaki benzerlikten hareketle hüküm verilemeyeceğini vurgular. Çünkü ona göre tıpa tıp benzer olan hiçbir şey yoktur. İbn Hazm, analoginin hüküm konusunda kullanılmasına karşı çıkarken burhan olarak isimlendirdiği kıyasın daha doğrusu kıyas şekillerinden çıkan sonuçların doğru hükümleri elde etmemizi sağladığını ifade eder. O, kıyas konusunu son derece önemsemekte, kesin ya da yüklemli dediğimiz kıyası Aristoteles gibi ele almakta, kıyasın üç şekli üzerinde durmaktadır. İbn Hazm, bazı klasik mantık kitaplarında yer alan ancak Aristoteles'in söz konusu etmediği kıyasın dördüncü şekline değinmemektedir. O, kıyas modlarını örneklendirirken yukarıda ifade

⁷⁶ İbn Hazm, *age.*, s. 130-131. Benzer örnekler için bk. İbn Hazm, “Risaletü Meratibü'l Ulum” *Resail* içinde (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır Trhz, s.72-73.

edildiği gibi dini ilimlerden özellikle kalam ve fıkhıtan örnekler vermektedir. Kanaatimizce İbn Hazm'ın kıyası işlerken dini ilimlerden örnekler vermesi mantığa karşı var olan ön yargıyı kaldırmak ve mantığın dini ilimlerde de kullanılabileceğini göstermek amacından kaynaklanabilir. Ayrıca İbn Hazm, kıyas konusunu incelerken önerme çeşitlerine ve döndürme konusuna dikkat çeker. Çünkü önermeler olmadan kıyas oluşturamaz. Ona göre doğru sonuç elde etmek için önermelerin çeşitlerini bilmek yeterli değildir. Önermelerin nasıl döndürüldüğünü de bilmek gerekir. Aksi halde kıyas modlarının bazılarında sonuç elde etmek mümkün olmaz.

Kaynakça

- A. G. Chejne, "İbn Hazm of Cordova on Logic", *Jads*, 104, New Haven 1984.
A. G. Chejne, *Ibn Hazm*, Chicago 1982.
Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar* (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1995.
Bingöl, Abdulkuddûs "Endülüs'lü İbn Hazm'ın Mantığında Dil Konuları" *Felsefe Dünyası*, Sayı 8, (1993)
Bolay, M. Naci "İbni Sina Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbni Hazm Vasıtasıyla İslam Fıkhına Uygulanışı" *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri* içinde, Ankara 1983.
Bolay, M. Naci, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994.
Çapak İbrahim, "İbn Hazm Mantığında Kıyas", *Felsefe Dünyası*, 2006/1, sayı 43.
Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.
Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirlik*, Kayseri 1996.
el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, Lübnan 1980.
Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
Fadıl İ. Abdullah, "İbn Hazm'ın Din Hukukuyla İlgili Meselelerde Kıyası Reddedişle İlgili Notlar" (çev. İbrahim Aydın) *Usûl-i Din* içinde, İstanbul 1991.
Gazali, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961.
İbn Hazm, "Risaletü Meratibü'l Ulum" *Resail* içinde (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır tsz.
..., "Risaletü'l-Tevfik ala Şari'n-Necat" *Resail* içinde, (thk. İhsan Reşid Abbas), Mısır tsz.
..., et-Takrib li'l Haddil Mantık ve'l Madhal ileyihi, (thk. İhsan Abbas), Beyrut tsz.
..., *İhkam fi Usuli'l Ahkam*, c. 2, Kahire 1992.
..., *Usûl-i Din* (çev. İbrahim Aydın) İstanbul 1991.

- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996.
Porphyrios, *İsagoge* (çev. Betül Çotuksöken) İstanbul 1986.
Rescher, Nicholas *The Development of Arabic Logic*, London 1964.
Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996.
V. Vasıf Mustafa, *İbn Hazm ve Mevkifuhu minel Felsefe ve'l-Mantık ve'l-Ahlak*, Abudabi 2000.
Yaren, Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 2003.
Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003.